

ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիա
Արևելագիտության ինստիտուտ

Институт востоковедения НАН РА / Institute of Oriental Studies NAS RA

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ԱՐԵՎԵԼԱԶԲՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ. Բ**

Միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված
սկանավոր հայագետ-բյուզանդագետ
Կարեն Յուզբաշյանի (1927-2009 թթ.) ծննդյան 90-ամյակին
Երևան, 7-8 դեկտեմբերի, 2017

ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

**АРМЕНИЯ И ВОСТОЧНОХРИСТИАНСКАЯ
ЦИВИЛИЗАЦИЯ – II**

Международный симпозиум, посвященный
90-летию со дня рождения выдающегося армениста-византиниста
Карена Никитича Юзбашяна (1927-2009 гг.)
Ереван, 7-8 декабря, 2017

ДОКЛАДЫ И ТЕЗИСЫ ДОКЛАДОВ

**ARMENIA AND ORIENTAL CHRISTIAN
CIVILIZATION – II**

International Conference dedicated to the
90th anniversary of eminent armenologist-byzantologist
Karen Yuzbashyan (1927-2009)
Yerevan, December 7-8, 2017

PAPERS AND ABSTRACTS

Երևան Երևան Yerevan – 2017

ՀՏԴ 94(479.25):008:81:27:06

ԳՄԴ 63.3(5Հ)+71+81+86.37

Հ 247

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության եւ հասարակական գիտությունների
բաժանմունքի բյուրոյի եւ ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Մեկենասությամբ՝ Կարեն Յուզբաշյանի կրտսեր ընկերների

Խմբագրական հանձնախումբ՝

Ա. Հակոբյան, Ա. Բոզոյան, Ռ. Սաֆրաստյան

Հ 247 «Հայաստանը եւ արեւելաքրիստոնեական քաղաքակրթությունը.

Բ: Հայագետ-բյուզանդագետ Կարեն Յուզբաշյանի (1927-2009) ծննդյան 90-ամյակին նվիրված Միջազգային գիտաժողով (ղեկ-տնմբերի 7-8, 2017 թ.): Ձեկուցումներ եւ զեկուցումների դրույթ-ներ.- Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2017. - 304 էջ:

Ժողովածուն ընդգրկում է 2017 թ. դեկտեմբերի 7-8-ին Երեւանում կայացած «Հայաստանը եւ արեւելաքրիստոնեական քաղաքակրթությունը. Բ» միջազգային գիտաժողովի նյութերը: Դրանք նվիրված են հայ-բյուզանդական եւ հայ-կովկասյան պատմա-մշակութային առնչություններին իբրեւ արեւելաքրիստոնեական քաղաքակրթական աշխարհի կարեւորագույն դրսևորում, հայ եւ արեւելաքրիստոնեական մատենագրությանը, պատմագրությանը, վիմագրությանը, տեղանվանագիտությանը, արվեստին ու ճարտարապետությանը, Հայկական Պետերբուրգին:

Գրքի «Յանւելուած»-ում առաջին անգամ հրատարակվում են Կարեն Յուզբաշյանի «Յուշեր»-ը: Նյութերը տպագրվում են հայերեն եւ ռուսերեն:

Նախատեսվում է հայագետների եւ ընթերցող լայն շրջանակի համար:

ՀՏԴ 94(479.25):008:81:27:06

ԳՄԴ 63.3(5Հ)+71+81+86.37

ISBN 978-5-8080-1316-2

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2017

Արցախի Տիգրանակերտում հայտնաբերված անտիկ խեցեղենի մի խմբի մասին

Արցախի Տիգրանակերտի հնագիտական ուսումնասիրության ընթացքում ձեռք բերված նյութի մեջ ամենազանգվածայինը խեցեգործական արտադրանքն է, որի գերակշիռ մեծամասնությունը կազմում են խեցանոթները: Դրանք ներկայանում են կարասների, տարբեր չափերի կճուճների, կաթասների, միականթ, երկկանթ եւ անկանթ սափորների, քրեղանների, տափաշչերի, շուրթերի տարբեր լուծումներ ունեցող թասերի եւ այլ տեսականիով:

Անտիկ խեցեղենի բնորոշ խմբից են նաև հետաքրքիր ձևերով եւ հարդարումով աչքի ընկնող ծորակավոր անոթները, որոնք ստորեւ ներկայացվում են դասակարգվելով երեք տիպերի՝ ծորակավոր սափորներ, ծորակավոր կճուճներ եւ ծորակավոր թաս-քրեղաններ:

Ծորակավոր սափորներները ձևաբանական եւ չափազրական տվյալներով գրեթե նույնական են: Դրանցից առաջինը հայտնաբերվել է 2010 թ. Տիգրանակերտ քաղաքից մոտ 1,5 կմ հյուսիս-արեւելք գտնվող անտիկ Արեւելյան դամբարանադաշտի կարասային թաղումներից մեկի պեղումների ժամանակ¹ (նկ. 1, 2):

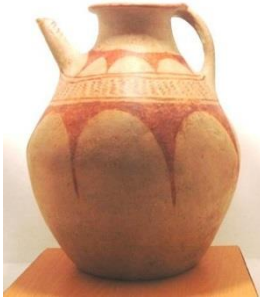
Սափորը հարթ նստուկով, գնդաձեւ (թույլ արտահայտված բիկոնիկ) իրանով, դեպի պսակն աստիճանաբար նեղացող վզով, դուրս ձգվող թմբիկավոր շուրթով, ծորակով եւ ծորակի հակառակ կողմում ամրացված միակ կանթով անոթ է (բարձրությունը՝ 35 սմ, շուրթի տրամագիծը՝ 12 սմ, հասակի տրամագիծը՝ 16,5 սմ), որի մակերեսը լավ կոկած է, փայլեցրած եւ գունազարդած:

Անոթի գեղարվեստական հարդարանքը կազմում են բաց օխրայագույն հիմնաներկի վրա ալ կարմիր գույնով նկարված երեք հորիզոնական գոտիները: Ծորակի հիմքին հավասար լայնությունը զբաղեցնող վերին գոտին կազմված է հոծ ներկած կամարաշարից: Դրան հաջորդում է կրկնակի գծերի մեջ ներառված, ուղղաձիգ դասավորություն բեկյալ

¹ Պետումներն իրականացրել է Տիգրանակերտի արշավախմբի ղեկավար Հ. Պետրոպյանը: Հայտնում ենք նրան մեր երախտագիտությունը նյութը հրատարակման տրամադրելու համար:

գծերով կազմված հորինվածքը: Այդ գոտուն հաջորդում է ծորակավոր սափորի ամենալայն հատվածը գոտեւորող կամարաշարը:

Կարմիր ներկով է հարդարված շեփորաձեւ շուրթի եզրը, իսկ ծորակն ու կտրվածքում օվալաձեւ բռնակը ձեւավորված են չեղ եւ հատվող գծիկներով:

1

2

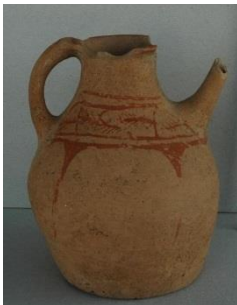
Քննված անոթի հետ համարյա նույնական երկու ամբողջական օրինակներ էլ հայտնի են նաեւ Հաբուսի շրջանի Քարաղբյուրից (Ֆիզուլի) եւ Մարտակերտից: Ցավոք, երկուսն էլ հնագիտական կոնտեքստից դուրս պատահական գտածոներ են: Առաջինը հայտնաբերվել է Քարաղբյուր քաղաքի շրջակայքում, զինվորական ինժեներական աշխատանքների արդյունքում (բարձրութունը՝ 34 սմ, շուրթի տրամագիծը՝ 11 սմ, հատակինը՝ 14,5 սմ)¹ (նկ. 3): Հաջորդ օրինակը գտնվել է Մարտակերտի շրջանում (հայտնաբերման կոնկրետ վայրը եւ հանգամանքները հայտնի չեն), պահվում է Մարտակերտի պատմա-երկրագիտական թանգարանում (բարձրութունը՝ 26,5 սմ, շուրթի տրամագիծը՝ 10,5 սմ, հատակինը՝ 16,5 սմ)² (նկ. 4, 5):

¹ Անոթը հայտնաբերել է Հաղորթի շրջանի Տող գյուղի բնակիչ Անդրեյ Հայրյանը: Այն այժմ գտնվում է Արցախի Հանրապետության «Պատմական միջավայրի պահպանության պետական ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի ֆոնդում: Հատուկ շնորհակալություն ենք հայտնում հնագետներ Համլետ Պետրոսյանին եւ Նժդեհ Նրանյանին աւանդի լուսանկարները եւ դրա մասին տեղեկատվություն տրամադրելու համար:

² Անոթը պահվում է Մարտակերտի պատմա-երկրագիտական թանգարանում: Շնորհակալություն ենք հայտնում թանգարանի տնօրեն Սեդա Հայրապետյանին եւ ֆոնդապահ Մարինե Միքայելյանին նյութերը հրատարակման համար տրամադրելու եւ աջակցության համար:

3

4

5

Երկու անոթներն էլ բաց օխրայագույն քսուկով են պատված եւ ձեւավորված վառ կարմիր գույնով: Քարաղբյուրի անոթի ծորակի եւ բռնակի միջև տեղադրված առաջին գոտին բաղկացած է հորիզոնական գծերի մեջ ներառված ությանի կրկնվող հոծ քառակուսիներից եւ բաց ֆոնի վրա հատվող անկյունագծերով ուղղանկյունիներից: Դրանից ներքեւ անցնում է ուղղահայաց պարուլքներից բաղկացած գոտին: Երրորդ կամարաչար գոտին կրկնում է տիգրանակերտյանը՝ հոծ ներկած կամարների վերջավորութեամբ փոքր-ինչ ավելի ձգտելով դեպի անոթի հատակամերձ հատվածը:

Մարտակերտի անոթը երկու հորիզոնական գոտի ունի: Ընդ որում ծորակի եւ բռնակի միջև ընկած հատվածն առաջին գոտում անոթի երկու կողմերում տարբեր հորինվածք է կրում: Մի կողմում այն բաղկացած է գազաթները դեպ վեր ուղղած ցանցածածկ եռանկյունիներից, մյուսում՝ հորիզոնական դիրքով պատկերված, ալեձեւ առանցքի երկու կողմում շեղ գծերով տրված եղեւնագարդից: Դրանից ցած տեղադրված է այս անոթներին բնորոշ ոճով իրականացված կամարաչարը, որն այս օրինակի վրա առավել ընդհանրացված եւ պայմանական է ստացվել:

Շուրթի, ծորակի եւ բռնակի հարդարման մոտեցմամբ երկուսն էլ համանման են տիգրանակերտյան օրինակին:

Արցախյան օրինակներին մոտ ամբողջական նմուշներ հայտնի են նաեւ Հայաստանի եւ տարածաշրջանի այլ հուշարձաններից. Կերենի¹, Սյունիքի ինածախ գյուղում պեղված դամբարանային խեցեղեն նյութե-

¹ Ա. Գևունի, Կերենը քաղաքակրթությունների խաչմերուկում մ.թ.ա. I հազարամյակի երկրորդ քառորդում, – Հայագիտության հարցեր, 2014, հիմ 2, էջ 153-155:

րում¹, Կուրի աջափնյա կարասային թաղումներում եւ բնակատեղիներում հայտնաբերված նյութերում²:

Տիգրանակերտի Ամրացված եւ Անտիկ առաջին թաղամասերի պեղումներով հայտնաբերվել են նմանատիպ անոթների ամբողջացող եւ բեկորային, ինչպե՛ս զարդարուն, այնպե՛ս էլ անզարդ՝ կարմրավարդագույն, բաց օխրայագույն եւ մուգ դարչնագույն մի քանի տասնյակ օրինակներ, ինչը խոսում է այն մասին, որ ծորակավոր անոթների այս տիպը նախընտրելի է եղել եւ առավել կիրառական:

Հայտնի են նաեւ մի քանի օրինակներ, որոնց գեղարվեստական հարդարանքի հիմնական ծանրությունը կրում են հենց ծորակները: Դրանք կենդանակերպ (խոյի, այծի պատկերներով), ինչպե՛ս ռեալիստական, այնպե՛ս էլ ոճավորված ձեւավորմամբ ծորակներն են (նկ. 7, 8):

Տիգրանակերտի պեղումներով հայտնաբերված բաց օխրայագույնից կարմրավարդագույն խեցանոթների ծորակների որոշ օրինակների վրա հանդիպում ենք ծեփման եւ վերադրման եղանակով արված եղջյուրներ եւ կոտոշներ, պարույրաձեւ, փորագիր կետերով զարդարված ծակոտկեն հավելումներ եւ այլ զարդամոտիվներ: Շատ հաճախ դրանք այնքան ուճավորած են, որ վեր են ածվել զարդանախիչ եւ չեն վերարտադրում որեւէ կենդանու պատկեր: Նման կերպով ձեւավորումը պետք է շեշտեր անոթի ծիսական բնույթ եւ հիմնականում ուներ պահպանիչ նշանակություն. միտված էր պահպանելու անոթի պարունակությունը³:

Նմանօրինակ հարդարումով ծորակավոր անոթների գուգահեռները գտնում ենք Լոռե բերդի թիվ 4 դամբարանից, Կարա-Թեփեի շինարարական երկրորդ շերտից հայտնաբերված եւ մ.թ.ա. 9-Ա դդ. թվագրվող խեցեղենում, Կուրի աջափնյա դամբարանադաշտի կարասային թաղումների նյութերում⁴:

¹ **Օ. Xnkikyan**, Syunik During the Bronze and Iron Ages, Yer., 2002, p. 90, Pl. LXXXIX/8.

² **К.В. Тревер**, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, 1959, с. 157-177; **С. Казиев**, Альбом кувшинных погребений, Баку, 1960, с. 21, табл. VI-XI; **Н.И. Рзаев**, Художественная керамика Кавказской Албании (IV в. до н.э. – I в. н.э.), Баку, 1964, с. 26-28, рис. 21, 63, 68; **Дж. Эминли**, Расписная керамика эллинистического периода Азербайджана, – Археология, этнография, фольклористика Кавказа, Тбилиси 2010, с. 301-303, рис. 1-3.

³ **Исмизаде О.**, Раскопки холма Кара-Тепе в Мивальской степи (1954-1958 гг.), – МИА, Баку, 1965, № 125, с. 218; **Казиев С.**, указ. соч., с. 21.

⁴ **С. Деведжян**, Лори-Берд I, Ер., 1981, с. 73, рис.31; **Օ. Исмизаде**, указ. соч., с. 218, рис. 21/5-8; **С. Казиев**, указ. соч., с. 21, табл. VI/1, 2; табл. VII/5, 7.

Մորակալոր կճուճներ. Մորակալոր անոթների երկրորդ տիպին պատկանող օրինակներն ավելի լայնաբերան են, հարթ նստուկով, ցածրադիր, գնդաձև իրանով, կարճ վզով, հիմնականում եռաթերթ (օյնախոյաձև) ծորակը գետեղված է պսակի հիմքում, երբեմն՝ մի ծայրով հաված է լինում անոթի շուրթին: Տիգրանակերտի Միջնաբերդի եւ Անտիկ առաջին թաղամասի պեղումներով հայտնաբերվել են տարբեր գույնի խեցանոթների երեքնուկաձև եւ հարթ կտրած ծորակներ, որոնք, ամենայն հավանականությամբ պատկանում են ծորակալոր անոթների հենց այս խմբին: Այս անոթների ձևեր մենք վերակազմում ենք Մարտակերտի պատմա-երկրագիտական թանգարանում պահվող ամբողջական ծորակալոր կճուճի¹ (նկ. 6) եւ Հայաստանի անտիկ այլ հուշարձանների համանման նյութերի օրինակով: Մարտակերտի կճուճը կորավուն, ուռուցիկ իրանով, լայնաբերան, դեպի դուրս հակված շուրթով անոթ է, որի թույլ արտահայտված եռաթերթ վերջավորությամբ ծորակն ամացված է անմիջապես վերջինս շրթեղրին: Աղեղնաձև բռնակը տեղադրված է ծորակի հանդիպակաց կողմում, շուրթից իջնելով հանգչում է անոթի լայնացող ուսերին: Անոթն անբողջությամբ պատված է բաց կարմրավարդագույն քսուկով, մակերեսը հավասարաչափ կոկած եւ փայլեցված է (բարձրույունը՝ 18 սմ, շուրթի եւ հատակի տրամագիծը 12 սմ): Մորակալոր անոթների այս՝ երկրորդ տիպը խիստ բնորոշ է Հայաստանի անտիկ դարաշրջանի հուշարձաններին: Նմանատիպ ծորակալոր կճուճներ հայտնաբերվել են Արմավիրում, Ավանում, Դվինում եւ Սյունիքում², ինչպես նաև հարեւան երկրների համաժամանակյա հնագիտական նյութերում³:

Թաս-քրեղաններ. երրորդ տիպը ներկայացնում է ծորակալոր թաս-քրեղաններ, որի լավագույն ամբողջական օրինակը հայտնաբերվել է Անտիկ քաղաքային առաջին թաղամասի 2014 թ. պեղումների ժամանակ

¹ Կավանդող Արցախի երկրագիտական թանգարան է հանձնվել 1976 թ., վաճառ գրողի բնակիչ Սուրեն Պետրոսյանի կողմից: Անոթի մնացորդական կոստիքստը հայտնի է: 2000 թ. այն ժամանակալոր պահպանության է հանձնվել Մարտակերտի պատմա-երկրագիտական թանգարանին, որտեղ էլ պահվում է մինչեւ այսօր:

² Г.А. Тирацян, Культура древней Армении, VI в до н.э. – III н.э., Ер., 1988, табл. XXXVII/1; А. Демирханян, Северо-восток Еревана в эпоху Аргашесидов, Ер., 2010, с. 22, табл. 39, 65; Գ. Քոչարյան, Դվինը Անտիկ դարաշրջանում, Հնագիտական պեղումները Հայաստանում, – հտ. 22, Եր., 1991, էջ 43-44, տախտ. XV/2, XX/5, Xnkikyan O, op. cit., p. 59, 62, pl. XLII/19, XLV/17, 26.

³ С. Казиев, указ. соч., с. 21-24; Н. Пзаяев, указ. соч., с. 26-28, рис. 20, 47, 49, 73, 81, 85; D. Yiğitpaşa, Arkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağ (MÖ 6.-4. Y.Y.) Çanak Çömleği, 2010, L. 49/17, 80/2.

(նկ. 9): Այն պատրաստված է կարմրավարդագույն, լավ հունցած, մանրահատ, միասեռ խիտ կավից եւ հավասարաչափ թրծում ունի: Անոթի հարթ նստուկից դեպի վեր լայնացող իրանը ներձեկված կողերով միանում է դուրս հակված թմբիկավոր շուրթին (բարձրութունը՝ 11,5 սմ, շուրթի տրամագիծը՝ 27,5 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 12,5 սմ): Փոքր-ինչ վեր ձգված, կարճ, խողովակաձեւ ծորակը տեղադրված է շուրթից 2,5 սմ ցած: Ծորակի հակադիր կողմում, անմիջապես շրթեզրին ամրացված է հորիզոնական բռնակը: Անոթը լավ կոկված, փայլեցված եւ պատված է վարդագույն քսուկով, շուրթը եւ բռնակը գարդարուն են վառ կարմիր գույնով արված միմյանց հաջորդող շեղ, դինամիկ գծիկներով:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Տիգրանակերտում հանդիպում են ծորակավոր թաս-քրեղանների ինչպե՛ս նրբախեցի, այնպե՛ս էլ կոպիտ, խոհանոցային տեսակները:

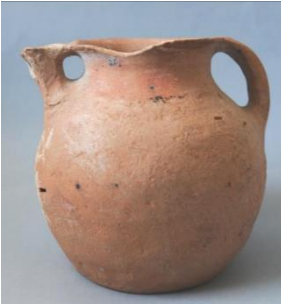
Ծորակավոր թաս-քրեղանները հայտնի են ինչպե՛ս Հայաստանի անտիկ դարաշրջանի հուշարձաններից՝ Արմավիրից, Դվինից, Երվանդաշատից, Շամիրամից, Բենիամինից, Կարճաղբյուրից¹, այնպե՛ս էլ հարեւան երկրների բնակավայրային հուշարձաններից՝ Կարա-թեփեից, Միդասի քաղաքից, Մինգեչաուրի աջափնյա կարասային թաղումներից²:

Արցախի Տիգրանակերտի պեղումներով, ինչպես նաեւ Մարտակերտից եւ Հաղուրթի շրջանից հայտնաբերված վերը նկարագրված ծորակավոր անոթները թվագրվում են մ.թ.ա. Ա – մ.թ. Գ դարերով: Այս խնդրի համար կարեւոր կռվան են հանդիսացել ինչպե՛ս Տիգրանակերտ քաղաքի հիմնադրման որոշակիութունը (մ.թ.ա. Ա դար), այնպե՛ս էլ անտիկ Արեւելյան դամբարանադաշտի կարասային թաղման գտածոների ճշգրիտ թվագրումը (լավ պահպանված պարթեւական Միհրդատ Գ-ին պատկանող արծաթյա դրահամաներ, նույն ժամանակաշրջանի կնիք-մատանիներ ու ուլունքներ) եւ համաժամանակյա հուշարձանների լավ ուսումնասիրված խեցեղենի աղբյուրների ընդգրկումը:

¹ Գ. Քոչարյան, Ազվ. աշխ., տախտ. XX/4; Ա. Պարասյան, Երվանդաշատի խեցեղենը ըստ 2007 թ պեղումների նյութերի, – Անտառ ծննդոց, Հողվածների ժողովածո, Եր., 2015, էջ 98, 109; Հ. Օհանյան, Ծամիրամի անտիկ ժամանակաշրջանի բնակավայրի խեցեղենը (1981-1987 թթ. պեղումներ), – ԲԵՀ, 1989, հիմ 2, էջ 213, աղ. IV/2, 16; Լ. Եգանյան, Օիրակի անտիկ դամբարանադաշտերը, – Օիրակի հնագիտական եւ պատմա-ագագրական ուսումնասիրություններ, Եր. – Գյումրի, 2010, էջ 60, տախտ. X/6, XI/1; Ի. Կարապետյան, Հայաստանի նյութական մշակույթը մ.թ.ա. VI-IV դդ., – Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ, հիմ 19, Եր., 2003, աղ. 25/7:

² Ի. Կարապետյան, Ազվ. աշխ., էջ 40; С. Казиев, указ. соч., табл. XXVIII/9.

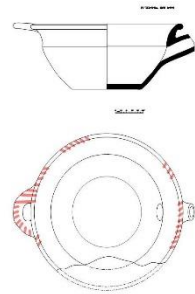

6

7-8

9

Ծորակավոր կճուճներն ու թաս-քրեղանները հիմնականում կիրառվել են իբրև «կաթնամաններ»¹, իսկ շքեղ դեղարվեստական հարդարանք ունեցող ծորակավոր սափորներն, ամենայն հավանականությամբ, եղել են սեղանի սպասք եւ կիրառվել խմիչք (գինի) մատուցելու համար: Թաղման համալիրներում դրանց որոշակի մշտականությունը նույնիսկ հիմք է հանդիսացել, որպեսզի փորձեր արվեն՝ ծորակավոր անոթները կապելու թաղման ծեսի հետ²:

Ձեւերի եւ հարդարանքի բազմազանությունը առանձնացող անտիկ խեցանոթների այս խումբը, կրելով որոշակի փոփոխություններ, շարունակել է կենցաղավարել նաեւ միջնադարում, որն իր հերթին խոսում է ծորակավոր անոթների ձեւի կիրառությունից ժառանգականության մասին:

¹ А. Демирханян, указ. соч., с. 22.

² С. Казиев, указ. соч., с. 21.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- ԲԵՀ – Բանբեր Երեւանի Համալսարանի (Երեւան)*
ԲՀԱ – Բանբեր Հայաստանի արխիվների (Երեւան)
ԼՀԳ – ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր Հասարակական գիտությունների (Երեւան)
ՀՀ ԱԱ – Հայաստանի Հանրապետության Ազգային արխիվ (Երեւան)
ՄՄԱԵԺ – Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ (Երեւան)
ՊԲՀ – Պատմա-բանասիրական հանդէս (Երեւան)
ВАА – Вестник архивов Армении (Ереван)
ВВ – Византийский временник (СПб., Москва)
ВДИ – Вестник древней истории (Москва)
ВЕУ – Вестник Ереванского университета (Ереван)
ВОН – Вестник общественных наук АН (Ереван)
ИФЖ – Историко-филологический журнал (Ереван)
МИА – Материалы по истории Азербайджана (Баку)
ПС – Палестинский сборник (Ленинград, СПб.)
СА – Советская археология (Москва)
СМОМПК – Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (Тифлис)
ХВ – Христианский Восток (СПб.)
ЭВ – Эпиграфика Востока (Москва)
ВZ – Byzantinische Zeitschrift (Münich)
JCSSS – Journal of the Canadian Society of Syriac Studies (Ottawa)
JESHO – Journal of the Economic and Social History of the Orient (Leiden)
JJS – Journal of Jewish Studies (Hamburg)
OR – Orientalia Romana (Roma)
PO – Patrologia Orientalis (Paris)
RÉArm. – Revue des Études Arméniennes (Paris)
RÉB – Revue des Études Byzantines (Paris)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ակոսով Արկադի – Տայրը հայ-վրաց-բյուզանդական հարաբերությունների համատեքստում Ժ դ. վերջերին եւ ԺԱ դ. սկզբներին	3
Айтберов Тимур – Сарир – крупное аварское христианское государство в горах Дагестана	6
Ասատրյան Աննա, Սարգսյան Անահիտ – Պետերբուրգի կոնսերվատորիայի հայ սանը եւ պրոֆեսորը. Հովհաննես Նալբանդյան	8
Аревшатын Анна – Музыкальное наследие Ованнеса Саркавага	14
Աւետեան Կարինէ – Հայ գրքի պատմութեան ուսումնասիրութիւնը եւ Տրդատ եպ. Պալեանի մատենագիտական վաստակը	20
Бархударян Алвард – Роль классических языков в духовных учебных заведениях Армении	26
Басаргина Екатерина – И.Д. Делянов в С.-Петербурге: по архивным материалам	29
Բոգոյան Ազատ – Հայոց եկեղեցու նվիրապետական համակարգը եւ Արեւելյան Եւրոպայի գաղութների կառուցվածքը ԺԴ-ԺԷ դդ.	31
Բրուտեան Գրիգոր – Անանիա Շիրակունու կենսագրութեան որոշ հնարարի ճշգրտումների մասին	38
Բրուտեան Սարիա – Զմյուռնիայի հայ համայնքի կազմավորման ժամանակաշրջանը (ըստ հունական միջնադարյան փաստաթղթերի).....	47
Գաբրիելյան Արմինէ – Արցախի Տիգրանակերտում հայտնաբերված անտիկ խեցեղենի մի խմբի մասին	52
Գալստյան Վարդան – Հայկական թեմատիկան Արեւելյան Այսրկովկասի առաջին թյուրքալեզու «Էքիչի» թերթում	59
Գրիգորյան Ավետիս – Սոթքը ԺԸ-Ի դարերում: Քրիստոնեական մշակութային լանդշաֆտը եւ նստակյաց դարձած Կովկասի մահմեդականները	73
Գրիգորյան Սարիամ – Հայ ազնվական կանանց նվիրատվական գործունեության ընդհանուր նկարագիրը ԺԱ-ԺԳ դարերում	79
Դաբադյան Արտակ – Հավելյալ մանրամասներ Հերակլ Բ կայսեր բանակի 623-625 թթ. Հայաստանով երթուղու վերաբերյալ	81
Դալալեան Տոթթ – <i>Հեր /հիր</i> ցեղանունը պատմա-մշակութային համապատկերում	85

Туманян Тигран – Армянская мозаика Иерусалима и традиции византийского искусства	87
Ժամկոչյան Աղավնի – Դելիկները Դվինում (պատմա-հնագիտական ակնարկ)	89
Лидов Алексей – Искусство и культура армян-халкедонитов между Арменией, Византией и Грузией в первой половине XIII века	93
Խաչատրյան Թաթուլ – Հայկական աղբյուրները Սասանյան հեղաշրջման եւ Արտաշիր Ա-ի մասին	100
Խորիկյան Հովհաննես – Իրանի քրիստոնեական եկեղեցու ձեւավորումը Եդրում	107
Хосроев Александр – Христианство за пределами Армении. О «крещении» в раннем христианстве	114
Կիրակոսյան Լյուբա – Խաչենագետի ներքնահովտի նորահայտ եկեղեցիների ճարտարապետությունը	122
Հակոբյան Զարուհի – Հայկական վաղմիջնադարյան քառանիստ կոթողների ծագումնաբանության խնդրի շուրջ	127
Հակոբյան Կյուրա – Հովհան Մայրավանեցի (Մայրագոմեցի). մեծ հոգեւորականն ու ճառագիրը	132
Հմայակյան Հասմիկ – Դիոնիսոս-Սպանդարամետ աստվածաշնչյան նույնացման շուրջ	136
Հովհաննիսյան Նարեկ – Ճանկող թռչնի պատկերը միջնադարյան հայկական եւ բյուզանդական արվեստում	140
Казарян Армен – Ани. К вопросу о сложении столичного образа	145
Ղազարյան Վազգեն – Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի տեղորոշման շուրջ	153
Гушян Лусине – Четыре послания армянских вардапетов по поводу армяно-латинских соглашений XIV-XV вв.	165
Մաթեոսյան Արթուր – Արիոսականության քննադատությունը Գրիգոր Տաթեւացու «Ոսկեփորիկ»-ում	169
Մալոյան Արման – Դարձյալ ասորացած հայերի մասին	171
Միրզաբեկյան Գեորգի – Երեւանի (Ռեւանի) վիլայեթը 1590 թ. քանոննամեում	176
Միրիջանյան Դիաննա – Կարենիսի վանքի Անդրեաս եւ Մատթեոս առաքյալների սարկոֆագ-մատուներարանը	182

Միքայելյան Լիլիթ – Աղթամարի Մր. Խաչ եկեղեցու Հովնանի տեսարանի ծովահրեշի պատկերագրությունը. վաղքրիստոնեական եւ սասանյան նախատիպերի հարցի շուրջ	187
Մուրադյան Գոհար – Հովհան Դամասկացու տրամաբանական երկի հայերեն երկու թարգմանությունները	192
Якерсон Семён – Еврейское кладбище в Ехегисе. Анализ эпиграфического материала	194
Յակոբեան Ալեքսան – Ոստան Հայոց գաւառի հիւսիս-արեւմտեան սահմանը եւ Երեւանի բերդի կառուցման ժամանակի խնդիրը	197
Նահատակյան Դավիթ – Թ-ԺԴ դդ. հայկական եւ վրացական պաշտամունքային կառույցների գլխավոր խորանների ծավալային լուծման մի մեթոդի մասին	207
Շահինյան Արսեն – Հայոց հայրապետության իրավասության եւ հովանավորության աշխարհագրությունը Մեծ Հայքի առաջին երկու բաժանումների միջեւ ընկած ժամանակահատվածում	212
Շամամյան Նարինե – Շահվերդյանների տոհմական պարերը (ըստ Լոռու մարզի Այգեհատ գյուղում 2015 թ. դաշտային հետազոտությունների)	222
Պետրոսյան Համլետ – Վաճառի Մուրբ Ստեփանոս վանքի պեղումները եւ համաքրիստոնեական սրբերի ու մասունքների արդիականացման խնդիրները ԺԳ դարում	228
Սահակյան Արծրունի – Մի անտեսված կաթողիկոս Ավարայրի եւ Նվարասակի միջեւ	235
Միմոնյան Հակոբ, Մաֆայան Մերի, Քալանթարյան Նանար – Աղձքի Հայոց արքաների դամբարան-հուշահամալիրի կառուցապատման սկզբունքներն ու փուլերը	241
Վարդանեան Լուսինե – Բիւզանդիայի՝ Արիստակէս Լաստիվերտցու ընկալումը	249
Յաւելուած. Կարէն Բագբաշեան, Յուշեր	257
Համառոտագրությունների ցանկ	297
Բովանդակություն	298
Contents	301

CONTENTS

Akopov Arkady – Tayk' in the context of the Armenian-Georgian-Byzantine relations in the late 10th century and the early 11th century (<i>Arm.</i>)	3
Aytberov Timur – Sarir: a large Avarian Christian state in the mountains of Daghestan (<i>Rus.</i>)	6
Asatryan Anna, Sargsyan Anahit – The Armenian graduate and professor of Saint Petersburg Conservatory: Hovhannes Nalbandyan (<i>Arm.</i>)	8
Arevshatyan Anna – The musical legacy of Yovhannes Sarkavag (<i>Rus.</i>)	14
Avetean Karine – The study of history of the Armenian printed book and the bibliographic merits of Bishop Trdat Palyan (<i>Arm.</i>)	20
Barkhudaryan Alvard – The role of classical languages in the spiritual educational institutions of Armenia (<i>Rus.</i>)	26
Basargina Ekaterina – I.D. Delyanov in Saint Petersburg (based on archive materials) (<i>Rus.</i>)	29
Bozoyan Azat – The hierarchy of the Armenian Church and the structure of the Armenian colonies of Eastern Europe in the 14th-17th centuries (<i>Arm.</i>)	31
Brutyan Maria – The period of formation of the Armenian community of Smyrna (according to Greek medieval archival documents) (<i>Arm.</i>)	38
Brutian Grigor – About some possible clarifications of the biography of Anania Shirakouni (<i>Arm.</i>)	47
Gabrielyan Armine – About one group of antique pottery found from Tigranakert of Artsakh (<i>Arm.</i>)	52
Galstyan Vardan – The Armenian themes in the first Turkic newspaper of Eastern Transcaucasia – Ekinchi (<i>Arm.</i>)	59
Grigoryan Avetis – Sot'k' in the 18th to the 20th centuries. The Eastern-Christian cultural landscape and sedentary lifestyle of Caucasian muslims (<i>Arm.</i>)	73
Grigoryan Mariam – The general description of Armenian noblewomen's charitable activity in 11-13th centuries (<i>Arm.</i>)	79
Dabaghyan Artak – Some new details for the reconstruction of the route of Heracilius II's army in Armenia in 623-625 (<i>Arm.</i>)	81
Dalalyan Tork – The ethnonym <i>Her / Hir</i> in historical and cultural context (<i>Arm.</i>)	85
Tumanyan Tigran – The Armenian mosaic of Jerusalem and traditions of Byzantine art (<i>Rus.</i>)	87
Zhamkochyan Axavni – The Delmics in Dvin (historical-archeological essay) (<i>Arm.</i>)	89

Lidov Aleksey – The art and culture of Chalcedonian-Armenians between Armenia, Georgia and Byzantium in the first half of the 13th century (<i>Rus.</i>).....	93
Khachatryan Tatul – The Armenian sources on Sasanian revolution and the religious politics of Ardashir I (<i>Arm.</i>)	100
Khorikyan Hovhannes – The Formation of Iranian Christian Church in the 5th century (<i>Arm.</i>)	107
Khosroev Aleksandr – Christianity outside Armenia. On «Baptism» in Early Christianity (<i>Rus.</i>)	114
Kirakosyan Lyuba – The Architecture of newly discovered churches in the lower valley of the river Khachenaget (<i>Arm.</i>)	122
Hakobyan Zaruhi – On the issue of the genesis of Early Christian Armenian tetrahedral stelae (<i>Rus.</i>)	127
Hakobyan Nyura – Yovhan Mayragometsi: the great ecclesiastical promoter and rhetorician (<i>Arm.</i>)	132
Hmayakyan Hasmik – On Biblical Identification of Dionysos-Spandaramet (<i>Arm.</i>) 136	
Hovhannisyan Narek – The image of a bird and its prey in medieval Armenian and Byzantine art (<i>Arm.</i>)	140
Kazaryan Armen – Ani. Towards the fashioning of the metropolitan image (<i>Rus.</i>)	145
Ghazaryan Vazgen – On the localization of the capital city of Tigranocerta (<i>Arm.</i>) ...	153
Ghushchyan Lusine – The four epistles of the Armenian vardapets-regarding the Armenian-Latin concords of 14-15th centuries (<i>Rus.</i>)	165
Matevosyan Artur – The criticism of Arianism in «The Golden Belly» by Grigor Tatevatsi (<i>Arm.</i>)	169
Maloyan Arman – Once again on Assyrianized Armenians (<i>Arm.</i>).....	171
Mirzabekyan Georgi – The Yerevan (Revan) Vilayet in the Kanunname of 1590 (<i>Arm.</i>)	176
Miridjanyan Dianna – The sarcophagus-reliquary of the Apostles Andrew and Matthew (<i>Arm.</i>)	182
Mikayelyan Lilit – Iconography of the Sea Monster in the scene of Prophet Jonah of the church of the Holy Cross at Aghthamar. On the issue of Early Christian and Sasanian prototypes (<i>Rus.</i>)	187
Muradyan Gohar – The Two Armenian Translations of the Logical Work of Dionysius of Damascus (<i>Arm.</i>)	192
Iakerson Semyon – Jewish Cemetery in Elegis: an epigraphic analysis (<i>Rus.</i>)	194

Hakobyan Aleksan – The North-West border of Ostan Hayoc' and the construction date of Yerevan fortress (<i>Arm.</i>)	197
Nahatakyan Davit – About one method for the voluminous solution of the main apse of Armenian and Georgian religious buildings of 9-14th centuries (<i>Arm.</i>)	207
Shahinyan Arsen – The geography of the jurisdiction and protectorate of the Armenian Patriarchs in the period of the first two divisions of Greater Armenia (<i>Arm.</i>)	212
Shamamyán Narine – The tribal circular dances of Shahverdyans (according to materials of fieldwork, Aygehat village, Lori, 2015) (<i>Arm.</i>)	222
Petrosyan Hamlet – The excavations of Saint Stepanos monastery of Vachar and issues of actualization of pan-Christian saints and relics in the 13th century (<i>Arm.</i>) ..	228
Sahakyan Artsruni – An unnoticed Catholicos between Avarayr and Nvarsak (<i>Arm.</i>)	235
Simonyan Hakob, Safaryan Meri, Kalantaryan Nanar – The principles and stages of urban planning of the memorial ensemble of the Armenian kings in Aghdzk' (<i>Arm.</i>)	241
Vardanyan Lusine – The perception of Byzantium by Aristakes Lastivertsi (<i>Arm.</i>)	249
Appendix: Karen Yuzbashyan , Memories	257
Abbreviations list	297
Contents (<i>Arm., Rus.</i>)	298
Contents (<i>Engl.</i>)	301

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ԱՐԵՎԵԼԱՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ. Բ**

Միջազգային գիտաժողով

Երևան, 7-8 դեկտեմբերի, 2017 թ.

**ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ
ԴՐՈՒՑԹՆԵՐ**

ՀՀ ԳԱԱ հրատարակչություն, 2017
Երևան

Հրատ. խմբագիր	Ա. Հակոբյան
Համակարգչային ձևավորումը	Վ. Ղազարյան
Կազմի ձևավորումը	Ա. Ավետիսյան
Սրբագրիչներ	Է. Գևորգյան
	Ա. Մաթեոսյան

Հրատ. պատվեր № 795
Հանձնված է արտադրության՝ 14. 12. 2017 թ.:
Չափսը՝ 60×84 ¹/₁₆: Ծավալը՝ 19,0 մամուլ:
Տպաքանակը՝ 200 օրինակ:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24